

De derde weg als concept van een nieuw denken binnen de D.D.R. in de jaren '80

| Dirk Roctus

De 'derde weg' is niet alleen een concept waarmee men nu de liberalisering van de sociaal-democratie aanduidt. In de tachtiger jaren werd datzelfde begrip ook in de D.D.R. gebruikt. Men zocht een tussenweg tussen het kapitalisme en het stalinisme, zonder daarbij het socialistisch programma te verloochenen.

Het "Nieuwe Denken" binnen de SED

Tijdens de periode die aan de "Wende" van de herfst van 1989 voorafging, zou de *Akademie für Gesellschaftswissenschaften* bij het centrale comité van de SED een zekere invloed uitoefenen. Haar rector, Otto Reinhold, voerde sinds 1984 gesprekken met de "Grundwertekommission" van de West-Duitse SPD over de ideologische tegenstellingen tussen de beide arbeiderspartijen. Voor het eerst in zeventig jaar poogden communistische en sociaal-democratische theoretici een fundamenteel gesprek met elkaar te voeren. Vredespolitiek, een actueel thema in de jaren '80, mocht het domein van de "tegenstelling tussen systemen en ideologieën" niet uit het oog verliezen, meende Erhard Eppler, voorzitter van de SPD-commissie, en daarom kwam het crop aan "niet (...) de andere zijde te overtuigen, maar haar te verstaan"².

De gesprekken tussen vertegenwoordigers van instellingen, waarin nagedacht werd over politieke theorie, dus onder het niveau van de partijleidingen, leidden tot het ontstaan van het zogeheten "SPD/SED-Papier" met de titel "Der Streit der Ideologien und die gemeinsame Sicherheit"

dat eind augustus 1987 door Otto Reinhold en Erhard Eppler ondertekend en zowel in de partijkrant van de SPD, "Vorwärts", als in die van de SED, "Neues Deutschland", werd gepubliceerd. Dit laatste was een echte sensatie. Rolf Reißig, hoofd van het SED-Instituut voor Wetenschappelijk Communisme, en samen met Thomas Meyer (SPD) co-auteur, had er nooit over durven dromen, dat de SED-top haar goedkeuring zou hechten aan de publicatie van een document waaraan communisten en sociaal-democraten gemeenschappelijk en met respect voor elkaars eigenheid hadden gewerkt. Die "tolerantie" vanwege de SED-leiding was echter niet zo bevreemdend gezien het tijdstip en de omstandigheden. Kort vóór het bezoek van Honecker aan de Bondsrepubliek in september 1987 had de SED volgens Rolf Reißig meer dan ooit behoefte aan legitimatie, zowel naar buiten als naar binnen toe, om de druk van respectievelijk perestrojka en DDR-interne oppositie op te vangen³. Ze had er echter niet mee gerekend dat het document als "Magna Charta van de meningsvrijheid in de DDR"⁴ zijn eigen dynamiek zou ontwikkelen als lichtbaken voor de oppositie.

Het document ging uit van de basisgedachte van het “nieuwe denken” dat eerst de vrede een vaststaand gegeven moest zijn voordat de vreedzame “strijd voor het beste maatschappelijk systeem” kon worden uitgevochten⁵.

Die concurrentiestrijd sloot de samenwerking niet uit, bijvoorbeeld in het kader van het CVSE-proces (Conferentie voor Vrede en Samenwerking in Europa), en betekende niet dat het ene systeem het andere wilde afschaffen. Ze moesten elkaar geschikt achten voor het totstandbrengen van de vrede en van hervormingen⁶. Die “Friedensfähigkeit”, en de vrije informatie van de burgers in Oost en West evenals het openlijk discussiëren over de voor- en nadelen van de beide systemen, waarbij kritiek niet als een “inmenging in binnenlandse aangelegenheden” mocht worden beschouwd, waren zaken die de SED zwaar op de maag lagen. Het document raakte de “kern van het communistisch credo”⁷ en ondergroef daarmee ook het monopolie van de leidende partij: het “imperialisme” kon tot de vrede worden bekeerd; de geschiedenis was echter niet gedetermineerd. De beslissing over wat nu het beste systeem van de twee was, kwam theoretisch gezien volgens het document aan de mensen, ook de DDR-burgers, zelf toe. De dialoog tussen beide zijden als uiting van de gemeenschappelijke “Streitkultur” veronderstelde ook de dialoog in het land, in de DDR zelf.

Door de publicatie in de partijkrant Neues Deutschland kon het document door iedereen worden aangehaald. Het zou “stimulerende uitwerkingen binnen de DDR” gehad en een “groeivende kritiek van onder uit” voortgebracht hebben⁸.

Het hoefde dan ook niet te verbazen dat de partij na afloop van Honeckers bezoek aan de Bondsrepubliek in het verweer ging. Eind oktober fulmineerde politbureau-lid Kurt Hager in een rede tegen de kerngedachten van het document⁹. Hij trok de “geschiktheid van het kapitalisme voor vrede en hervormingen” in twijfel omdat er niets zou veranderen aan het wezen ervan als maatschappij die berustte op het privé-

eigendom van de productiemiddelen, en dus “de uitbuiting van de werkende klasse”. Uit zijn betoog weerklonk de orthodoxe geest die voorrang gaf aan klasse- op algemene belangen, en

voor wie andere wegen dan die van het reëel bestaand socialisme dood liepen.

Ook in het Westen was de kritiek op de SPD niet mals omdat zij de communistische dictatuur gelegitimeerde en de eigen Westerse waarden gerelativeerde zou hebben. De sociaal-democratische auteurs verdedigden het document onder meer met het argument dat het “potentiële democratische socialisten of sociaal-democraten binnen de SED een basis voor hun kritiek en hun eisen zou bieden.”¹⁰

Eppler meende zelfs in de SED een “proces van differentiatie, van verandering, van opening” vast te kunnen stellen, dat twijfel deed rijzen aan “het beeld van de dogmatisch versterkte functionarissenpartij”¹¹.

Het project “Modern Socialisme” aan de Humboldt-universiteit

De zogenaamde *Reformsozialisten* binnen de SED, die vlak vóór de Wende met concepten voor een “modern socialisme” kwamen aanzetten, stamden zelf uit intellectuele families met een sterke communistische traditie. Hun opleiding genoten ze in de jaren ‘70, die met het 8ste partijcongres, de aanzet van het Honecker-tijdperk, onder een “goed” gesternte aanvingen. De toentertijd gewekte hoop werd al gauw verbrijzeld door de Bierman-affaire in 1976 (de Oost-Duitse protestzanger Wolf Biermann kreeg tijdens een optreden in Keulen te horen dat hem het DDR-staatsburgerschap was ontnomen). Vele jonge communistische intellectuelen ervoeren daarmee de kloof tussen de idealen en de werkelijkheid van het socialisme. Ze geraakten ervan overtuigd dat het socialisme niet gewoonweg verbeterd kon worden door terug te keren naar de hervormingsconcepten van de jaren ‘60, maar dat een naar de fundamenteën gaande herdefiniëring ervan nodig was¹². Daarom besloten velen onder hen zich toe te leggen op de studie van filosofie en sociale

Het inzicht dat de Westerse, kapitalistische maatschappij een dynamiek ontwikkeld had die haar alle crises deed overleven, wierp de vraag op welke structuren voor die aanpassingskracht verantwoordelijk waren.

wetenschappen in plaats van in het praktische leven te stappen om van daar uit aan de werkelijkheid te sleutelen. Ze wilden een “*theoretische herfundering*” van het socialisme in tegenstelling tot de politieke-alternatieve groepen die een “*morele instantie*” voor hun handelen zochten. Tegenover de “*weigering*” van deze laatste plaatsen ze het “*engagement*” voor de “*zaak*” van het socialisme binnen de maatschappelijke structuren¹³. De “*Reformsozialisten*” distancieerden zich wel van “*politiek en praktijk*”; niet het bedrijf of het partijbestuur, maar de universiteit of een academie-instituut zou hun werkterrein worden¹⁴. Hun reflecties over de theorie en de geschiedenis van het socialisme gingen gepaard met een herijking van de verhouding ervan tot het kapitalisme. Het inzicht dat de Westerse, kapitalistische maatschappij een dynamiek ontwikkeld had die haar alle crises deed overleven, wierp de vraag op welke structuren voor die aanpassingskracht verantwoordelijk waren. Dat was van praktisch belang voor alle overwegingen hoe de crisis van het reëel bestaande socialisme kon worden overwonnen, namelijk door juist die structuren en instituties van de moderne Westerse maatschappij in het socialisme te verankeren, de eigen maatschappij met de “*middelen van ‘die Moderne’*” te veranderen¹⁵, door “*participatie, door politieke regulering van de markteconomie, democratie en in de geest van de rechtsstaat geregelde vormen van de behandeling van tegenstrijdige belangen*”¹⁶.

In november 1988 vond aan de Humboldt-universiteit een eerste beraadslaging van ingewijden plaats rond een interdisciplinair project waarvan de resultaten enkele weken later onder de titel “*Philosophische Grundlagen der Erarbeitung einer Konzeption des modernen Sozialismus*” gepubliceerd werden in een beperkte oplage¹⁷. Het ging hier vooral om geleerden uit de disciplines filosofie, economie, sociale en politieke wetenschappen¹⁸, die vorsten onder de leiding van professor Dieter Klein¹⁹. Ze poogden een synthese te maken van de hervormingsconcepten die in de jaren ‘80 ontwikkeld waren door verschillende denkers. De aanleiding vormde de “*frisse wind die uit Moskou te bespeuren viel*” tegen de achtergrond van de maatschappelijke crisis en de verstarring van het politieke systeem in de DDR²⁰. Als project werd het pas mogelijk op basis van diezelfde perestrojka, toen de partij haar pogingen had opgegeven om het intellectuele leven aan de universiteiten in haar greep te krijgen²¹.

In de zomer van 1989 werd een volgende studie klaargemaakt²² die zich vooral met praktische kwesties uiteenzette ten gevolge van de zich verscherpende crisis²³ en waarvan de tweede versie zonder veel wijzigingen op 29 oktober 1989 onder de titel “*Studie zur Gesellschaftsstrategie*”²⁴ voorgesteld werd. “*Van een herwerking [werd] grotendeels afgezien*”, schreef Rainer Land in het voorwoord van de “*Studie zur Gesellschaftsstrategie*”, en dat hoewel er op dat moment al gesproken werd over de “*Wende*”. De reden voor die houding lag in het open karakter van het project: het was een aanbod om een discussie op gang te brengen, het schotelde geen pasklare antwoorden voor. Enkel het onderdeel 5 was op dat moment problematisch en achterhaald omdat er daarin nog van uitgegaan werd dat het hervormingsproces zich onder leiding van de partij zou voltrekken. Ondanks alle kritiek op het systeem waren de wetenschappers er immers voor te vinden dat de hervorming van het socialisme via een gecontroleerde, dus niet spontane herinvoering van de instituties van “*die Moderne*” zou plaatsgrijpen, vanuit het “*acteursperspectief*” als het ware, wat het gebruik van de macht, het aanvaarden van de SED als uitvoerend subject, veronderstelde²⁵. Hun “*modernisme*” ging gepaard met het zogenaamde “*avantgardisme*”, waarmee ze zich in de traditie van het “*politieke discours van een communistische partij*”²⁶ plaatsten, namelijk het geloof dat een bewuste avantgarde de arbeidersklasse zou leiden.

De belangrijkste herzieningen

Een eerste zwaartepunt van het “*Forschungsprojekt*” betrof de vaststelling dat de gebreken van het socialisme niet mochten worden geweten aan subjectieve foute beslissingen, maar te maken hadden met het “*paradigma van het socialisme als een monosubject*”, als de “*herleiding van alle subjecten van de maatschappij tot één enkel subject*”, zoals de these van Michael Brie luidde²⁷. Het ontstaan daarvan kon worden verklaard, enerzijds vanuit de marxistische theorie, die bij de constituering van de werkende klasse tegen de bourgeoisie alle interne tegenstellingen ondergeschikt wilde maken aan het gemeenschappelijke belang, en anderzijds vanuit de ervaringen van de Oktoberrevolutie en het ‘oorlogsocialisme’, toen Lenin de overgang naar het socialisme meende te kunnen realiseren door de heroriëntering van het staatskapitalisme (van tijdens de Eerste Wereldoorlog) naar de belangen van de werkende klasse, de “*verandering van alle werkenden in bedienden*”.

van een alomvattend staatssyndicaat". Later zou Lenin ingezien hebben dat hierdoor de belangrijkste drijfveer van de moderne maatschappij – het persoonlijke belang – vernietigd werd²⁸. Het kwam erop aan persoonlijke en maatschappelijke belangen productief met elkaar te verbinden, zoals de "Nieuwe Economische Politiek" in het begin van de jaren '20 aantoonde, toen de persoonlijke belangen vrij gemaakt en door een gereguleerde markt geïntegreerd werden in de socialistische ontwikkeling. Dit ene "historisch alternatief" als antwoord op het probleem dat het socialisme in de jonge sovjetstaat niet direct voorbereid kon worden²⁹ ruimde tegen het einde van de jaren '20 baan voor het andere, dat gekenmerkt werd door "extensieve reproductie, industrialisering (...) en het vernietigen van alle ten opzichte van de staat relatief zelfstandige maatschappelijke klassen, lagen en krachten door middel van centraal bestuur"³⁰. De tegenstelling tussen socialistische democratie en het "socialisme van het staatsmonosubject" was daarmee gekoppeld aan de namen van respectievelijk Lenin en Stalin.

Brie ontwaarde in dit staatsocialisme, dat de "ont-eigening" van de kapitalisten niet liet volgen door de "toeëigening" van de productiemiddelen door de arbeiders, een terugval achter de verworvenheden van het kapitalisme. Het zwakke punt van het concept van het socialisme als Monosubject bestond daarin, dat het er niet in slaagde die verworvenheid van het kapitalisme die het tot een moderne maatschappij maakte, namelijk het "in relatief zelfstandige maatschappelijke deelgebieden van de economie, politiek, het recht, de wetenschap, het onderwijs e.a. bezig zijnde dubbel vrije privé individu", dialectisch op te heffen in een hogere vorm van socialisme³¹.

De concentratie van de maatschappelijke krachten in de handen van het Monosubject, de staat als vertegenwoordiger van de hele maatschappij, was niet houdbaar met het opkomen van de wetenschappelijk-technische revolutie, die met het oog op een permanent innoveren de samenwerking van erg zelfstandige, creatieve subjecten vereiste. De subjecten van de productiekrachten moesten zich zelf de resultaten van de productie kunnen toeëigenen³², wat hen ertoe moest motiveren hun bijdrage te leveren tot de ontwikkeling van alle. De coördinatie van de collectieve en individuele ontwikkeling, de solidaire bemiddeling tussen individuele, coöperatieve en maatschappelijke eigenaars, zou zich voltrekken op de basis van een socialistisch maatschappelijk bezit,

dat de mogelijkheden van toeëigening van de productieresultaten en ontwikkeling van de eigen capaciteiten ten volle tot hun recht zou laten komen³³. Dat veronderstelde echter ook marktrelaties en het juridisch regelen van afdwingbare rechten en plichten zonder hetwelk men onvermijdelijk terug zou vallen op een administratief ondergeschikt maken van individuen en collectiviteiten aan een machtscentrum³⁴.

Voor het politieke systeem bracht deze erkenning van tegengestelde belangen op de grondvesten van het socialistische eigendom de consequentie met zich mee dat de belangen van de verschillende entiteiten moesten kunnen worden gearticuleerd in een openbaar en democratisch proces³⁵. Bries collega, Dieter Segert, zag de ontwikkeling van een politieke maatschappij als de sfeer waarin de voorwaarden voor maatschappelijke ontwikkeling gecreëerd werden, alleen gewaarborgd door institutionele fundamenten zoals belangengroepen en vrij toegankelijke media, en door de vorming van de bekwaamheden van de individuen om in het democratische proces mee te draaien³⁶. De staat, die in het oude politieke type door het inzetten van administratieve middelen de politieke maatschappij buiten spel zette, zou in het nieuwe concept optreden als een partner in de dialoog van de vele subjecten, maar dan wel als een 'primus inter pares': hij mocht dan wel "ingebod" zijn in de politieke maatschappij, maar aan betekenis had hij daarom nog niet ingeboet³⁷.

Iets gelijkaardigs kon van de partij gezegd worden. In de politieke dialoog zou ze door het inzien van wat de elkaar tegensprekende partners samenhiield, de "eenheid van socialistische bewustheid niet tegen, maar door en in de veelheid" kunnen veiligstellen³⁸. De rol van "hegemon", die Brie op basis van die kwaliteit aan de partij toeschreef, kan men tegelijkertijd interpreteren als het opwerpen van een dam tegen het gevaar van stuurloosheid dat volgens de hervormers verbonden zou kunnen zijn met de democratisering en pluralisering van de maatschappij.

Een tweede zwaartepunt betrof het onderscheid dat bijvoorbeeld Hans-Peter Krüger maakte tussen enerzijds moderne burgerlijke en anderzijds kapitalistische maatschappij³⁹. De burgerlijke maatschappij of "societas civilis" werd aanvankelijk als de socio-culturele organisatievorm beschreven die bemiddelde tussen de materiële maatschappelijke productiesfeer van de economie en de als staat geïnstitutionaliseerde "Überbau",

en waarin om de socio-culturele hegemonie gestreden werd. De opkomst van het kapitalisme vanaf de achttiende eeuw bracht Marx ertoe de moderne burgerlijke maatschappij als de socio-economische organisatievorm te definiëren die een permanente ontwikkeling van de (re)productie van ruilwaarden mogelijk maakte⁴⁰. Door de *societas civilis* te reduceren tot een maatschappij waarin twee klassen vijandig tegenover elkaar stonden, door de sociale antagonismen ervan bloot te leggen, had Marx weliswaar gewezen op het gevaar waaraan de kapitalistische rationalisering haar blootstelde, maar had hij tegelijk de positieve verworvenheden van de burgerlijke maatschappij zoals legaliteit, pluraliteit, openbaarheid uitgesloten⁴¹.

Krüger verzette er zich tegen de moderne burgerlijke maatschappij als een *uitsluitend* kapitalistische te zien, want dat zou betekenen dat alle ontwikkelingen in al haar deelprocessen, zoals politiek, recht, techniek en onderwijs, onmiddellijk in dienst stonden van de uitgebreide reproductie van de kapitaalverhoudingen. Wel liet hij het begrip “*dominant kapitalistisch*” gelden, wat zou inhouden dat binnen bepaalde niet-economische deelprocessen toch nog niet-specifiek kapitalistische “*verkeersvormen*” heersten, wat volgens Marx zelf voor de op de *ruilwaarde* berustende maatschappij kon werken als “*mijnen (...) om haar op te blazen*”⁴². Wat Marx de geruststelling verleende dat de pogingen om de kapitalistische maatschappij omver te werpen geen “*donquichoterie*” waren, toonde volgens Krüger juist aan waaraan het kapitalisme zijn overlevingskracht te danken had, namelijk dat in deze maatschappij “*weliswaar een specifiek kapitalistische selectie domineert, deze zich echter niet voedt van specifiek kapitalistische, maar van moderne mogelijkheden van de maatschappelijke en culturele ontwikkeling*”⁴³. Krüger vroeg zich af wat nu juist de potentialiteiten in de burgerlijke maatschappij waren om te komen tot de “*positieve negatie van de dominantie van het kapitaal*”. Hij ontwaarde de moderne verworvenheid in “*een stabiele en wederzijdse samenhang van ontwikkeling tussen de onmiddellijke materiële productie en de specifiek geestelijke productiewijzen*”⁴⁴. Het gebruik van natuur- en sociale wetenschappen als productiekrachten vergrootte het belang van deelprocessen binnen de burgerlijke maatschappij zoals onderwijs en onderzoek en droeg bij tot de verdere ontwikkeling van moderne verkeers- en communicatievormen die de betrokkenheid van alle subjecten vergden. De daarmee samenhangende vrijheid en gelijkheid mochten in de burgerlijke

maatschappij volgens de socialisten weliswaar beknot zijn door “*formele*” structuren, de strijd voor de reële verwerkelijking van die moderne principes kon daaraan vastgeknoopt worden. Het Marxisme zou juist de praktijken van de Verlichting, de “*Aufklärung*”, boven hun *bourgeois* grenzen willen optillen⁴⁵.

Een derde zwaartepunt had te maken met de idee van de rechtsstaat, die in de communistische traditie steeds op argwaan was gebotst, omdat ze enerzijds als iets “*typisch Duits*” verbonden zou zijn met de burgerlijke maatschappij die er niet in geslaagd was de eenheidsstaat van 1871 op revolutionaire wijze, dus van onder uit, in het leven te roepen, en anderzijds omdat een van haar belangrijkste elementen, de leer van de scheiding der machten, door de bourgeoisie gebruikt zou zijn om haar macht te stabiliseren⁴⁶.

De machtsovername van de maatschappelijke structuren in de Oostzone in 1945 en de noodzaak deze macht tegen haar vijanden te verdedigen zorgden ervoor dat de communisten zich met Rousseau's opvatting over de volksoevereiniteit identificeerden, waarbij de tegenstellingen van de verschillende belangen opgelost in of ondergeschikt gemaakt werden aan de maatschappij als geheel. Het recht werd een instrument in handen van de heersende klasse en haar staat. Daarmee bestond het gevaar dat alles tot recht verklaard werd wat de staat aan wetten en verordeningen produceerde, en dat, bevangen als men was door de illusie van de machtsuitoefening als “*widerspruchsfreien Prozeß*”⁴⁷, niet gevraagd werd hoe dat recht tot stand gekomen was en moest komen, namelijk in een democratisch proces dat in de maatschappij zelf plaats vond. De staat moest in een proces van ontwikkeling van de socialistische democratie ondergeschikt gemaakt worden aan de maatschappij, wat de volgende elementen inhield: enerzijds de juridische regeling van de procedures voor 1) de constituering van de staatsorganen, 2) de manier waarop de politieke wil geuit werd; en anderzijds de uitbreiding van de rechten van de burgers en hun organen tegenover het ambtenarenapparaat⁴⁸. De scheiding van staat en maatschappij hing immers samen met de uitbouw van subjectieve rechten, die onder meer zelfstandig, creatief handelen in vrijheid impliceerden evenals de mogelijkheid om de materiële en geestelijke goederen van de socialistische maatschappij te gebruiken.

Ook bij Will was de onderliggende gedachte dat er minder politiek-administratieve middelen om te leiden nodig waren, dat daardoor het machts-

centrum ontlast zou worden, zonder de conceptionele leiding prijs te geven, en de burgers in een eigen vergrote, door het recht geregelde sfeer meer zelfstandig en innovatief te werk zouden gaan, wat ze dan in het politiek beslissingsproces zouden inbrengen⁴⁹. Ze citeerde uit een in 1989 gepubliceerde dissertatie van W. Ballaschek, die stelde dat de staatsmacht wegens de idee van "Einheitlichkeit" steeds de "werkverdeling in de machtsuitoefening" geïgnoreerd had, wat zich heel concreet met betrekking tot het regelen van conflicten tussen de rechtssubjecten had geuit in het ontbreken van onafhankelijke organen daarvoor⁵⁰, tot in december 1988, toen de weg werd geopend voor een "Verwaltungsgericht".

Wills opvatting kwam er eigenlijk op neer dat de staat minder te zeggen zou hebben ten gunste van de civiele maatschappij, maar dan zodanig dat ze er beide bij te winnen hadden: de staatsdragende partij zou meer tijd hebben om de grote krijtlijnen uit te tekenen voor de verdere uitbouw van het socialisme waartoe de burger meer en meer zijn steentje zou bijdragen. Op die manier werd natuurlijk de autoriteit van de partij veilig gesteld, ook al zou die dan stoelen op meer participatie van de basis uit.

Een vierde zwaartepunt was van politiek-economische aard. De theoretici waren tot het inzicht gekomen dat het gebrekkige functioneren van de economie niet alleen te wijten was aan slechte plannings- en leidinginstrumentaria, maar ook en vooral aan het ideaal van de centraal geplande staatseconomie zelf. Het alternatief bestond erin te komen tot structuren, waarin de bedrijven zelfstandig konden ageren, en mechanismen waardoor de verschillende belangen productief konden uitgedragen worden, bijvoorbeeld wanneer er een storing was in de verhouding tussen de centrale macht en een bedrijf dat op toeleveringen wachtte om heel bepaalde innovaties door te voeren. Zonder echte autonomie voor het bedrijf zou de interventiemogelijkheid van de centrale macht blijven bestaan zoals dat in de tijd van Günter Mittag het geval was⁵¹. De socialistische combinaten die het kernstuk van de economie vormden, de centra waarin vorm werd gegeven aan de economische ontwikkeling, moesten in een coördinerend raamwerk worden aangevuld met economische eenheden zoals bedrijven en coöperatieven, die een eigen verantwoordelijkheid genoten⁵². Markt en profijt werden niet meer opgevat als "uitbuiting", maar als "voor-

waarde" voor de evolutie van een moderne economie⁵³. Ze moesten als mechanismen van economische regulering ingebed worden in participatorische vormen zoals een democratische variante van het bedrijfsreglement, pariteit⁵⁴.

Het "Umbaupapier"

De vereiste omwenteling die de wetenschappers van de Humboldt-universiteit voor ogen stond, sloeg op alle maatschappelijke systemen die de mensheid kende⁵⁵, m.a.w. niet alleen op het socialisme, maar ook op het kapitalisme. De vernieuwing van de DDR werd geplaatst in de context van de "reorganisatie van alle socio-economische systemen op aarde"⁵⁶. De door de projectgroep nagestreefde modernisering was tweeledig: het ging enerzijds om het inhalen van civilisatorische verworvenheden van de burgerlijke, kapitalistische maatschappij (zoals scheiding der machten, mensenrechten, parlementaire democratie), anderzijds om het vinden van een antwoord op globale vragen en de internationalisering van de reproductieprocessen⁵⁷.

De oplossing droeg een mondiaal karakter, want ze bestond erin een uitweg te zoeken uit de "ontwikkelingslogica van de menselijke beschaving" waarin de technische vooruitgang daardoor werd gerealiseerd dat in de strijd tussen kapitaal en loon slechts diegene overleefde die voortdurend de eigen productievoorzwaarden revolutioneerde, door in de geest van de 'oude imperatief' de "eigen ontwikkeling van een subject tegen de ontwikkeling van andere subjecten door te zetten!"⁵⁸. Dat leidde volgens de auteurs op wereldschaal onder meer tot de "uitbuiting" van de Derde Wereld en de uitputting van de natuurlijke hulpbronnen van de mensheid ten gunste van de ontwikkeling van het kapitalisme. Bij het ontwerpen van een concept voor de ontwikkeling van het socialisme moest men zich dan ook laten leiden door mondiale bekommernissen. "Exclusieve oplossingen" waren uit den boze, omdat ze de "eigen vooruitgang tegen of op kosten van anderen" boekten⁵⁹. De verantwoordelijkheid van het socialisme voor de mensheid zou bijvoorbeeld gebleken zijn uit de aanpak van het vredesvraagstuk door de SED (met haar zogenaamde "Koalition der Vernunft") en de koers die de communistische partij van de Sovjetunie op dat vlak sinds het 27ste partijcongres ingeslagen was. Het socialisme moest zijn eigen potenties beter benutten om een hoger niveau te bereiken en zo een gro-

tere bijdrage te kunnen leveren tot de "vooruitgang van de mensheid". De eigen innerlijke ontwikkeling kon niet los worden gezien van het 'nieuwe denken' waaruit de bekommernis om de globale problemen sprak⁶⁰.

Het behoud van het socialisme vormde volgens de auteurs een "sterke militaire, politieke en ten dele ook economische tegenmacht voor het kapitalisme". Ze geloofden dat het een illusie was dat het kapitalisme vanuit zichzelf hervormingsgezind of tot vrede bereid zou zijn. Die tendensen zouden juist door het bestaan van de socialistische staten en van progressieve bewegingen in de kapitalistische wereld zelf aangewakkerd worden⁶¹. Niettemin waren er in de socialistische landen met betrekking tot radicale economische hervormingen twee basisconcepten: een dat de plan-economie flexibel en dynamisch wilde maken en een ander dat een socialistische markeconomie met de trekken van een kapitalisme van de vrije concurrentie nastreefde (zoals in Hongarije en Polen), en wat met Lenin afgedaan werd als "marktro-mantiek"⁶². Het "plan" was helemaal nog niet voorbijgestreefd, zeker wanneer men voor ogen hield dat "geen enkel ontwikkeld kapitalistisch land zonder centrale planning, zonder programma's op lange termijn voor vernieuwingen en investeringen, zonder planmatige regulering van de economie door begroting, centrale banken (...)"⁶³ kon. De kritiek van de wetenschappers gold niet de basisidee van het socialisme⁶⁴, maar de ontoereikende stappen die voor de verwerkelijking ervan waren ondernomen. De gebreken van de socialistische economieën mochten niet op rekening van het socialistische principe worden geschreven. Met die stelling kwam de aap uit de mouw: de socialistische landen hadden niet meer kapitalisme, maar "meer werkelijk socialisme" nodig⁶⁵. Daarmee knoopten ze bij Gorbatsjov aan die in februari 1986 aan Honecker gezegd had dat men "meer socialisme, niet minder" nodig had⁶⁶.

Hoe zagen die gebreken eruit? Hoe waren ze ontstaan? Wat was de maatstaf voor het socialisme? Het woord "stalinisme" viel met betrekking tot de "deformaties van het politieke systeem van het socialisme, die hun wortels in de vormen van machtsmisbruik in de Sovjetunie van de jaren '30 en '40 hadden, tot diep in de jaren '80"⁶⁷ met als voor iedereen herkenbare consequenties de machtsstructuren, waarmee de partij haar domi-

nantie vestigde, en de stagnatie op economisch gebied. Vanaf haar achtste partijcongres in 1971 had de SED een strategie ontwikkeld om via de "eenheid van economische en sociale politiek" de prestaties van de burgers te koppelen aan de sociale condities en verworvenheden. Het concept van de wetenschappelijk-technische vooruitgang won met het elfde partijcongres (april 1986) aan belang naarmate men vaststelde dat de reserves slonken, die in de jaren '70 door de "intensieve reproductie" tot stand waren gekomen. De partij investeerde veel in sleuteltechnologieën, maar de daaruit voortvloeiende basisvernieuwingen konden niet praktisch op grote schaal worden ingezet⁶⁸, omdat er geen subjecten waren die zelf belang hadden bij de maatschappelijke realisering ervan, dus bij de kwalitatieve verandering die ermee gepaard zou gaan. Dit kan gezien worden als een verkapte kritiek op het ontbreken van prikkels en stimuli voor de individuen om iets te veranderen aan hun levenssituatie. Dat was dan weer het gevolg van het politieke systeem dat geen ruimte schiep voor eigen verantwoordelijkheid. Daarom vormde de ontwikkeling van het politieke systeem tot een

De gebreken van de socialistische economieën mochten niet op rekening van het socialistische principe worden geschreven.

"systeem van democratische uiteenzetting en ontplooiing van de belangen van de subjecten van de socialistische maatschappij" de hamvraag⁶⁹. Het onderdeel 4.3. verwees met de hoofding "Overwegingen omtrent de hervorming van of het een nieuwe vorm geven aan het politieke systeem" naar de noodzakelijkheid van een nieuw model van het socialisme⁷⁰. Een zuiver sleutelen aan het systeem herstelde de constructiefouten ervan met betrekking tot het falen van de democratische medezeggenschap niet. In plaats van een "bureaucratisch-administratief bevelsysteem" en een "commando-economie" moest er een politiek systeem worden opgebouwd dat de verantwoordelijkheid en de creatieve mogelijkheden van de subjecten stimuleerde, en hen tevens in staat stelde invloed uit te oefenen op de maatschappelijke beslissingen. Pas wanneer ook onderscheiden en tegengestelde belangen zich in het politiek systeem articuleerden, kon er sprake zijn van "socialistisch pluralisme"⁷¹. De auteurs vroegen, met de band tussen pluralisme en rechtsstaat voor ogen, meer aandacht voor de "verworvenheden van de burgerlijke democratie als deel van de civilisatorische vooruitgang"⁷². De maatregelen, die ze zelf voorstelden, moesten Westerse lezers

wel heel vertrouwd in de oren klinken, zoals wanneer het ging om de scheiding van staat en partij⁷³, de verbetering van de politieke grondrechten en een versterkte rol voor de “volksvertegenwoordiging”. De zorg om de specifiek socialistische kwaliteit van het hervormingsproces was daarbij nooit ver weg. Een criterium voor het beeld van het socialisme dat achter die politieke en economische hervormingen schuilging, was de rangorde die de sociale doelstellingen innamen, met andere woorden, hier ging het om het “Sozialprinzip”, om de vraag of de rijkdom aan goederen, de technische vooruitgang en de kapitaalaccumulatie in “middelen voor de ontwikkeling van de subjecten”⁷⁴ konden worden omgezet om zodoende ook een bijdrage te leveren tot een oplossing van de problemen waarmee de hele mensheid te kampen had. Het meest zichtbaar werd het socialistische gehalte op het vlak van de economische hervormingen: de auteurs dachten niet alleen aan het behoud van de combinaten (mits een aanvulling door andere economische eenheden zoals de coöperatieve), maar ook aan het eventueel oprichten van “raden van de economische eenheden”⁷⁵, die betrokken konden worden bij het beslissingsproces van de staat (met de daarbij horende controlerechten)⁷⁶.

De politieke hervormingen vormden de voorwaarde voor de hervorming van het economische systeem waarin het sociale criterium de toon aangaf. Belangrijk was dat de auteurs zich afkeerden van zowel het “Kapitalprinzip” als van het uit het Stalin-tijdperk stammende “bevels- en commandoprincipe”. Wat ze niet wilden, was duidelijk.

Volgens André Brie zou de verwezenlijking van het concept radicale consequenties hebben gehad, zoals het tot stand brengen van een “socialistische markteconomie” en een pluralisering en democratisering van het politieke en culturele leven. Afgezien daarvan of dit alles, en meer in het bijzonder de verbinding van markt en socialisme, realiseerbaar was – de proef op de som was nog nergens genomen –, was het nog zeer de vraag hoe die ideeën meer algemeen konden worden doorgezet. Brie was immers niet blind voor een van de zwakke punten van het concept die daarmee samenhangen: het ademde nog teveel “ang-

stigheid” uit jegens de partij – een voorbeeld daarvan was de eis de burgerbewegingen te betrekken in de dialoog zonder hen formeel te legaliseren –, maar dat was ook begrijpelijk, als je bedenkt dat het ontworpen was nog vooraleer zelfs de SDP, de sociaal-democratische partij van de DDR, opgericht was⁷⁷.

De ideeën van het team zouden vooral doorstromen tijdens het buitengewone partijcongres van de SED in december 1989, waar het begrip “derde weg” ook als het leidmotief van de zich hernieuwende partij werd geformuleerd. Die ideeën maakten dus maar een kans op een ogenblik waarop de partij onder druk van de gebeurtenissen haar leidende rol had opgegeven.

Besluit

Perestrojka en glasnost confronteerden de SED met de vraag of ze de platgetreden paden van de afgelopen decennia wilde blijven bewandelen. De DDR kampte met gelijkaardige problemen op economisch, politiek en sociaal vlak als de Sovjetunie. Niettemin meende de SED-leiding dat ze niets van Moskou hoefde te leren omdat de DDR zagezegd in de economie reeds de hervormingen had doorgevoerd waarmee de Sovjetunie nog een

aanvang moest maken. Alleen het “nieuwe denken” op het vlak van de buitenlandse politiek vond genade in de ogen van Honecker, maar juist de daarmee verbonden relativering van het Oost-West-tegenstelling en van de “klassenstrijd” zouden zijn regime verder ondergraven. De SED-leiding was vooral ook beducht voor de gevolgen van perestrojka en glasnost voor

het zelfbeeld van de communistische partij. Uit zijn reacties op de grotere openheid in de Sovjetunie bleek dat het politbureau in wezen nog altijd een “stalinistische” opvatting over de leidende rol van de partij aanhing.

Een generatie van jonge SED-filosofen in de universiteiten en wetenschappelijke instellingen voelde aan dat het met hervormingen niets zou worden zolang ze onder “supervisie” van de partij doorgevoerd werden zoals in de jaren ‘60. Ze wilden het socialisme theoretisch herfundereën en daarbij gingen ze, aangemoedigd door het “nieuwe denken” dat globale kwesties, de belangen van

Belangrijk was dat de auteurs

zich afkeerden van zowel het

“Kapitalprinzip” als van het uit

het Stalin-tijdperk stammende

“bevels- en commandoprincipe”.

de mensheid als geheel, voorrang verleende op die van een bepaalde klasse, uit van een nieuwe kijk op het kapitalisme. Vanuit de vaststelling dat het kapitalisme alle crises overleefde en niet, zoals voorspeld door het historisch materialisme, op zijn ondergang afstevende, vroegen ze zich af welke potenties, welke verworvenheden van de burgerlijke maatschappij daarvoor verantwoordelijk waren. Ze kwamen tot de slotsom dat individuele belangen met collectieve belangen verknoopt moesten worden, dat de mondigheid, de zelfstandigheid en de creativiteit van de burger – dat gold op economisch vlak ook voor de bedrijven – zich binnen het raamwerk van een socialistische maatschappij moesten ontplooiën. Het Westerse gedachtengoed speelde een grote rol in het nadenken over een alternatief socialisme-model. Dat men daar luidop over kon nadenken, was mee een gevolg van het “nieuwe denken” dat daarvoor het forum had gecreëerd.

Noten

1. Uit het proefschrift van Dirk Rochtus: *Tussen realiteit en utopie: de derde weg als concept in de DDR. Een inhoudelijk onderzoek met nadruk op de periode 1989/90*, o.l.v. promotor Prof. Dr. Yvan Vanden Berghe, in juni 1996 aan de UIA verdedigd tot het behalen van de graad van doctor in de politieke en sociale wetenschappen. In 1999 in Leipzig verschenen onder de titel: *Zwischen Realität und Utopie. Das Konzept des 'dritten Weges' in der DDR 1989/90*, Leipziger Universitätsverlag 1999, 310 p.
2. Erhard Eppler, *Wie Feuer und Wasser. Sind Ost und West friedensfähig?* Reinbek 1988, blz. 99.
3. Gode Japs: "Riskanter Dialog. Das gemeinsame Ideologie-Papier von SPD und SED." In: *Deutschland Archiv* 10/1992, blz. 1012.
4. "Dokumentation: Das SPD-SED-Papier in der Rückschau. Das Streitkultur-Papier von SPD und SED - Fünf Jahre danach. Eine Stellungnahme der Grundwertekommission." In: *Deutschland Archiv* 10/1992, blz. 1103.
5. "Der Streit der Ideologien und die gemeinsame Sicherheit", in: *Deutschland Archiv* 1/1988, blz. 87.
6. "Friedensfähig" en "reformfähig" luidden de twee moeilijk te vertalen kernbegrippen.
7. "Dokumentation: Das SPD-SED-Papier in der Rückschau", o.c., blz. 1103.
8. Timothy Garton Ash, *Im Namen Europas. Deutschland und der geteilte Kontinent*. München/Wien 1993, blz. 479.
9. "Dokumentation: Der Streit der Ideologien. Kurt Hager: Friedenssicherung und ideologischer Streit", in: *Deutschland Archiv* 1/1988, blz. 92-98.
10. Ash, o.c., blz. 478.
11. Eppler, o.c., blz. 99.
12. Rainer Land/Ralf Possekel, *Namenlose Stimmen waren uns voraus. Politische Diskurse von Intellektuellen in der DDR*, Bochum 1994, blz. 36-39.
13. Rainer Land und Ralf Possekel: "Symbolhafte Verweigerung" und "Konspirativer Avantgardismus". Abgrenzungen in politischen Diskursen von DDR-Intellektuellen, manuscript, blz. 5 (ook verschenen in *Hochschule Ost* 1/1995, Leipzig).
14. Rainer Land: "Waren die Reformsozialisten verhinderte Sozialdemokraten?" In: GSFP, *Die real-existierende postsozialistische Gesellschaft. Chancen und Hindernisse für eine demokratische politische Kultur*, Berlin 1994, blz. 234.
15. De maatschappij-opvatting van het socialisme zelf, zoals die door de communistische beweging was naar voren geschoven, was niet vóór-modern, maar tegenmodern, in die zin dat ze de voor de moderniteit typische dingen zoals markt, scheiding der machten, politieke vrijheid van de enkeling verving door het plan, de eenheid van de machten en de sociale binding van het individu aan de gemeenschap. Zie: Rainer Land: *ibid.*, blz. 235.
16. Rainer Land/Ralf Possekel: "PDS und Moderner Sozialismus", in: Michael Brie/Martin Herzig/Thomas Koch (Hrsg.), *Die PDS. Empirische Befunde & kontroverse Analysen*, Keulen 1995, blz. 119.
17. De bijdragen werden enkele maanden later ook in de *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* afgedrukt. De analyse ervan baseert zich hierop.
18. Dat waren André Brie en Wolfram Wallraf, die als politicologen verbonden waren aan het Instituut voor Internationale Betrekkingen van de Academie voor Staat en Recht in Potsdam, Michael Brie, Rainer Land en Dieter Segert van de sectie filosofie, Hannelore Petsch van de sectie economische wetenschappen en Rosi Will van de sectie rechtswetenschappen, alle van

- de Humboldt-universiteit, en Winfried Ettl van het Centraal Instituut voor Economische Wetenschappen van de Academie van de Wetenschappen.
19. Dieter Klein (1931) verhiel zich als prodecaan van de faculteit voor maatschappijwetenschappen kritisch ten opzichte van het systeem. Als initiatiefnemer van het vak "interdisciplinair vredesonderzoek" - ongevoerd binnen het marxisme-leninisme - legde hij in 1987 contacten met het door Egon Bahr geleide Instituut voor Vredesonderzoek en Veiligheidspolitiek in Hamburg. Hij publiceerde in 1989 een boek waarin hij de stelling verdedigde dat ook binnen het kapitalisme sociale hervormingen mogelijk waren. Meer valt over hem te lezen in het hoofdstuk "Dieter Klein: Sozialist mit menschlichem Antlitz" in: Margarita Mathiopoulos, *Rendezvous mit der DDR. Politische Mythen und ihre Aufklärung*. Düsseldorf/Venen, 1994, p. 200-229.
 20. André Brie: *Die Verhältnisse tanzen lassen. Das Forschungsprojekt "Moderner Sozialismus" an der Humboldt-Universität zu Berlin 1988/89*. Manuscript, blz. 1.
 21. Rainer Land/Ralf Possekel, *Namenlose Stimmen (...)*, o.c., blz. 46.
 22. De titel ervan luidde: *Überlegungen zu Problemen und Perspektiven des gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Wandels des Sozialismus und der Weiterentwicklung gesellschaftstrategischer Konzeptionen in der DDR und anderen sozialistischen Staaten des RGW*.
 23. Brie, manuscript, blz. 4.
 24. Deze verscheen in januari 1990 aangevuld met enkele omkaderende artikels bij de West-Duitse uitgeverij Rotbuch. Zie Rainer Land (red.), *Das Umbaupapier (DDR). Argumente gegen die Wiedervereinigung*, Berlin 1990, 189 blz.
 25. Land/Possekel, *Namenlose Stimmen (...)*, o.c., blz. 46.
 26. Rainer Land, in: "Die real-existerende postsozialistische Gesellschaft", o.c., blz. 242.
 27. Michael Brie: "Die Erarbeitung einer Konzeption des modernen Sozialismus. Thesen in der Diskussion", in: *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, 3/1990, blz. 218.
 28. *ibid.*, blz. 219.
 29. De revolutie in Rusland was volgens de rechtlijnig geïnterpreteerde marxistische leer "niet klassiek", omdat de voorwaarden voor het slagen ervan, de ontwikkeling van kapitalistische productieverhoudingen, nog niet aanwezig waren.
 30. Brie, o.c., blz. 221.
 31. *ibid.*, blz. 222.
 32. Cfr. de ontwikkeling van mega-byte-chips in de DDR, waarvan de praktische omzetting naar de mensen toe uitbleef. Zie ook infra de behandeling van deze problematiek in het "Umbaupapier".
 33. Brie definieerde het socialistische eigendom als "entfalteter Widersprüchlichkeit assoziierender Aneignung der gemeinschaftlichen Produktionsbedingungen durch eine Mannigfaltigkeit von Subjekten".
 34. Brie, o.c., blz. 226 f.
 35. *ibid.*, blz. 228.
 36. Dieter Segert: "Einige Grundprobleme einer politischen Theorie des modernen Sozialismus", in: *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, 3/1990, blz. 236.
 37. *ibid.*, blz. 237.
 38. Brie, o.c., blz. 229.
 39. Hans-Peter Krüger: "Zur Differenz zwischen kapitalistischer und moderner Gesellschaft", in: *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, 3/1990, blz. 202-217.
 40. *ibid.*, blz. 204.
 41. Volker Gransow: "Die Zukunft des Projekts 'Zivilgesellschaft'", in: GSFP, *Die real-existerende postsozialistische Gesellschaft*, o.c., blz. 46.
 42. Geciteerd naar Krüger, o.c., blz. 206.
 43. *ibid.*, blz. 202.
 44. *ibid.*, blz. 208.
 45. *ibid.*, blz. 210 f.
 46. Rosemarie Will: "Rechtsstaatlichkeit als Moment demokratischer politischer Machtausübung", in: *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, 9/1989, blz. 802-804.

47. *ibid.*, blz. 803.
48. *ibid.*, blz. 808.
49. *ibid.*, blz. 810.
50. *ibid.*, blz. 812.
51. Interview met Rainer Land, 6 juli 1995.
52. Michael Brie/Rainer Land/Hannelore Petsch/Dieter Segert/Rosi Will, "Das Umbaupapier, Studie zur Gesellschaftsstrategie", in: Rainer Land (Hrsg.), *Das Umbaupapier. Argumente gegen die Wiedervereinigung*, Berlin 1990, blz. 104.
53. R. Land/R. Possekel: "PDS und Moderner Sozialismus", in: Brie/Herzig/Koch, o.c., blz. 117.
54. Interview met Land, 6 juli 1995.
55. *Das Umbaupapier*, o.c., blz. 48.
56. *ibid.*, blz. 39.
57. André Brie: *Die Verhältnisse (...)*, o.c., blz. 11.
58. *Das Umbaupapier*, o.c., blz. 45.
59. *ibid.*, blz. 56. Vanuit die zorg om de belangen van de mensheid was het te begrijpen waarom deze wetenschappers de opening van de Muur en de daarmee gepaard gaande kans van de internationalisering van de DDR-economie toejuichten. Zie Rainer Land, "Offene Grenze – offene Lage", in: R. Land (Hg.), *Das Umbaupapier*, o.c.
60. André Brie, Michael Brie, Rainer Land, Dieter Segert: "Zum Problem des Zusammenhangs von Sozialismustheorie und Epochenverständnis." In: *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, 3/1990, blz. 197.
61. Dieter Segert wees er in een later verschenen artikel op dat de "democratische strijd van de arbeidende klasse in de moderne kapitalistische maatschappijen, (...), de burgerlijke democratie ver boven de stand van 1918 had ontwikkeld." Hij wilde daarmee aanstippen dat de burgerlijke democratie "momenten van politieke vooruitgang" bevatte, maar dat die niet automatisch aan de oppervlakte komen. Zie Dieter Segert: *Einige Grundprobleme ...*, o.c., blz. 233.
62. *Das Umbaupapier*, o.c., blz. 61.
63. *ibid.*, blz. 58.
64. Het socialistische principe bestond erin dat aan de technische en economische ontwikkeling zo bewust werd vorm gegeven dat positieve effecten optraden voor de mensen. Bij de oprichting van de socialistische maatschappij werd de praktische verwerkelijking van dit doel nagestreefd. Het "Kapitalprinzip" daarentegen betekent het ondergeschikt maken van de mensen aan het gebruikt-worden door het Kapitaal (*ibid.*, blz. 58)
65. *ibid.*, blz. 60.
66. Daniel Küchenmeister (Hrsg.), *Honecker-Gorbatschow. Vieraugengespräche*, Berlin 1993, blz. 70.
67. *Das Umbaupapier*, o.c., blz. 54.
68. Een voorbeeld is de ontwikkeling van de computertechnologie. De ontwikkeling van nieuwe microchips werd niet gevolgd door het gebruik van met de nieuwe chips gebouwde computers in het dagelijks leven.
69. *Das Umbaupapier*, o.c., blz. 103. De leidende rol van de partij werd - weer eens op een verkapt manier - gecriticiseerd. De volgende uitspraak loog er niet om: "Het zou een illusie zijn, te geloven dat oplossingen voor de maatschappelijke veranderingen met uitsluiting van de subjecten in kwestie te vinden waren (...)" (Zie *Das Umbaupapier*, blz. 102)
70. In de tekst heet dat "Modellwechsel" (*ibid.*, blz. 112). Door de logica ervan hadden de "politieke pijlers, zoals de leidende rol van de partij, het democratisch centralisme en het bondgenootschap van de arbeiders met alle werkenden" nood aan een inhoudelijke vernieuwing (*ibid.*, blz. 114).
71. *ibid.*, blz. 117.
72. *ibid.*, blz. 113.
73. De kritiek richtte zich tegen het feit dat de partij een "staat binnen de staat" was geworden, die in feite het staatsapparaat "doubleerde". De partij moest een gelijkberechtigde partner worden onder de anderen met wie ze om de gunst van de meerderheid dingt. In een groepsgesprek zei Michael Brie dat het niet ging om de leidende rol van de partij, maar om een "Wettbewerb", een mededinging van verschillende politieke partijen, en dat het daarbij aankwam op concepten, die in staat stelden om de politieke macht

uit te oefenen en die door de meerderheid van de bevolking gekozen waren. Zijn collega Reißig had het nog over de leiding die de partij zou kunnen verwerven door strategische concepten uit te werken en ter discussie voor te leggen, m.a.w. de leiding van de SED was aanvaardbaar als ze zich maar kon legitimeren. Zie het interview met C. Runge "Sozialismus am Ende? oder neuer Anfang?" In: *Horizont* 12/1989, blz. 8.

75. *ibid.*, blz. 110.

76. Daarbij spiegelde de auteurs zich aan het voorbeeld van de Sovjetunie waar een "raad van het collectief" bestond.

77. Interview met André Brie, Berlijn 5 juli 1995.

74. *Das Umbaupapier*, o.c., blz. 58

a a n k o n d i g i n g

Rudolf Boehm

'Dwaalsporen'

In de Volkshogeschool Elcker-Ik Antwerpen geeft Rudolf Boehm drie lezingen naar aanleiding van het verschijnen van zijn nieuw boek 'Dwaalsporen'.

I. *Over onze vermeende natuurbeheersing.* – Alle cultuur bestaat erin dat de mens in de natuur 'ingrijpt' om haar voor hem leefbaar te maken. Nu wordt door velen aangenomen dat onze milieuproblemen het gevolg zijn van een buitenissig antropocentrisme waarmee we trachten de natuur te beheersen en te onderdrukken. Wellicht echter zijn ze eerder het gevolg van het feit dat we met behulp van onze technologieën natuurkrachten ontketenen die we dan niet langer beheersen en die de leefbaarheid van ons leefmilieu in het gedrang brengen.

II. *Over vrijheid, moraal en socialisme.* – Nogal wat mensen voelen zich bijna verplicht om op de eerste plaats op hun vrijheid te staan; vrijheid zelfs in een dubbele betekenis van het woord: niet in de dienst van een ander staan (autonomie), en niet van een ander afhankelijk zijn (autarkie). Nochtans zijn net dit de twee grondvormen van menselijke verhoudingen die een samenleving voortbrengen: dat mensen zich in de dienst stellen van de behoeften en belangen van anderen, en dat ze bereid zijn op anderen een beroep te doen in het belang van de bevrediging van de eigen behoeften.

III. *Economie, technologie en werk.* – Onze huidige economie is op de eerste plaats gericht op een bestendige verhoging van de productiviteit van onze technologieën. Het daarvoor vereiste kapitaal is echter enkel terug te verdienen wanneer een verhoogde productiviteit ons in staat stelt grotere marktaandeelen te veroveren op de wereldmarkt.

Data: maandag 15, 22 en 29 mei 2000 vanaf 20u

Plaats: Elcker-Ik, Breughelstraat 31-33 te 2018 Antwerpen.

Inschrijvingen: Men moet zich eerst telefonisch inschrijven op het nr. 03/218.65.60.